

Ochrona polskiego dziedzictwa narodowego poza granicami kraju

ROZMIESZCZENIE OŚRODKÓW POLSKICH W ŚWIECIE

Zjawisko emigracji, oznaczające odpływ ludności poza granice określonego terytorium na stałe lub na czas określony, znane było od dawna w krajach Europy i świata. Proces przemieszczania się większych zbiorowości ludzkich został zapoczątkowany w dobie odkryć geograficznych, a nasiliło go zwłaszcza odkrycie w końcu XV w. Ameryki, do której zaczęli napływać mieszkańcy Europy, głównie z Hiszpanii, Portugalii, Francji czy Holandii. Zwykle dzieli się emigrację ze względu na jej przyczyny i charakter na polityczną i zarobkową, choć stosowane są też inne rozróżnienia, np. emigracja przymusowa i dobrowolna, trwała i czasowa, kontynentalna i zamorska. Genezy wychodźstwa polskiego szukać należy także w epokach znacznie bardziej odległych od czasów najnowszych. Do grupowych wyjazdów z kraju z powodów politycznych dochodziło już w dobie wojen w XVII w. Nasilenie tych procesów nastąpiło jednak w ciągu ostatnich dwóch stuleci. Największe fale wychodźstwa polskiego z przyczyn politycznych nastąpiły po XIX-wiecznych powstaniach narodowych. Po upadku powstania listopadowego w 1831 r. doszło do tzw. Wielkiej Emigracji, zjawiska, które było fenomenem w ówczesnej Europie. Do Rosji, wskutek dotkliwych represji władz carskich wywieziono wtedy ponad 50 tys. osób, zaś ponad 10 tys. emigrowało do Europy Zachodniej, tworząc głównie na terenie Francji silne ośrodki polskie. Emigracja ta odegrała wyjątkową rolę w kształtowaniu świadomości narodowej Polaków, którzy pozostali w zniemo-

lonym kraju. Wielki badacz dziejów kultury polskiej, Aleksander Brückner pisał, że *tylko w niej biło serce i żyła myśl narodu*. W środowisku polskiej emigracji w Paryżu powstało szereg polskich instytucji wspierających w różny sposób wychodźców, w tym najstarsza i do dziś działająca polska placówka poza krajem – Biblioteka Polska w Paryżu. Na początku XX w. z inicjatywy Władysława Mickiewicza, syna Adama, utworzono przy Bibliotece Muzeum Adama Mickiewicza, gromadzące pamiątki i rękopisy dzieł wielkiego romantyka. Na emigracji powstały największe dzieła literackie epoki polskiego romantyzmu. Z akcją pomocy polskim emigrantom pospieszył wówczas także Kościół za pośrednictwem powołanej polskiej misji katolickiej we Francji, która poza opieką duszpasterską udzielała emigrantom wsparcia w dziedzinie edukacji oraz niosła pomoc materialną dla najuboższych.

Upadek powstania styczniowego był powodem kolejnej fali odpływu Polaków do innych krajów. Do Rosji wywieziono 40 tys. osób. Ponad 5 tys., uciekając przed prześladowaniami politycznymi władz zaborczych, wybrało emigrację do Francji, Stanów Zjednoczonych, Turcji, Szwajcarii, Włoch, Belgii oraz Anglii. Wielu z nich włączyło się w działania na rzecz odzyskania niepodległości przez Polskę w swoich nowych ojczyznach. Powstawały kolejne polskie instytucje gromadzące pamiątki narodowe. Jedną z istotnych dla kultury polskiej inicjatyw było założenie Muzeum Polskiego w Rapperswilu w Szwajcarii, co nastąpiło z inicjatywy Władysława hr. Broel-Platera. Założyciel tej placówki przekazał je w końcu XIX w. na własność narodowi polskiemu. Rapperswil stał się w okresie braku

Kolumna barska ufundowana w 1868 r. przed wejściem do Muzeum Polskiego w Rapperswilu

niepodległego państwa miejscem spotkań przedstawicieli ugrupowań narodowych ze wszystkich trzech zaborów oraz emigrantów z różnych krajów. W latach 1892-1896 w bibliotece na zamku w Rapperswilu znalazł zatrudnienie znany pisarz Stefan Żeromski. Miejsce to było też celem wizyt Marii Konopnickiej czy Bolesława Prusa. Gromadzono tu także wiele bezcennych dla polskiej kultury dzieł sztuki, militariów, dokumentów i książek. Zbiory te powróciły do niepodległej Polski w 1927 r. i większość z nich niestety uległa zniszczeniu w czasie powstania warszawskiego w 1944 r. Muzeum odrodziło się jednak na nowo i obecnie jest miejscem odwiedzanym przez rzesze turystów nie tylko z Polski.

W Muzeum Rapperswilskim spoczęło też w 1895 r. serce Tadeusza Kościuszki, który ostatnie dwa lata życia

Rapperswil

Fragment ekspozycji ze zbiorów malarstwa w Muzeum polskim w Rapperswil

Fragment ekspozycji Judaików w zbiorach Muzeum Polskiego w Rapperswilu

(1815-1817) spędził w Szwajcarii. W miejscu jego pobytu, w miasteczku Solothurn, ufundowano w latach 30. XX w. przy wsparciu władz polskich Muzeum im. Tadeusza Kościuszki. Środki na jego zorganizowanie pozyskiwano m.in. z wpływów z koncertów światowej sławy polskiego pianisty, a także premiera rządu w II Rzeczypospolitej, Ignacego Paderewskiego. Podobnie jak Muzeum w Rapperswilu placówka ta działa z powodzeniem do dnia dzisiejszego.

Koniec XIX wieku oraz lata przed I wojną światową stały się okresem wzmożonej emigracji zamorskiej z ziem polskich. Wychodźcy wędrowali głównie w poszukiwaniu pracy i w celach zarobkowych, a największe grupy ludności odpływały ze słabo uprzemysłowionej Galicji. Krajami najbardziej przyciągającymi wówczas emigrantów stały się państwa obu Ameryk, a zwłaszcza Stany Zjednoczone, Kanada, Brazylia i Argentyna. Jedynie około 20% emigrantów powróciło do kraju, pozostali osiedlili się w Ameryce na stałe, a ich *stolicą* stało się Chicago. Rosnąca liczebnie Polonia amerykańska już od końca XIX w. powoływała do życia polskie organizacje polityczne, gospodarcze, religijne i kulturalno-oświatowe. Wśród tych ostatnich liczącą się do dziś placówką na kontynencie amerykańskim jest Muzeum Polskie w Chicago, oficjalnie otwarte w 1937 r. Istotną częścią zbiorów muzealnych tej instytucji stały się ekspozyty przejęte z Pawilonu Polskiego Wystawy Światowej odbywającej się w Nowym Jorku w 1939 r. Wybuch wojny przeszkodził w powrocie tych zbiorów do kraju, dzięki czemu ocalały z zawieruchy wojennej. W 1941 r. Muzeum przejęło też ekspozyty po Ignacym Paderewskim z jego ostatniego mieszkania w Hotelu Buckingham w Nowym Jorku, zaś w 1945 r. zakupiło tzw. kolekcję kościuszkowską. Do muzeum trafiły pamiątki po Helenie Modrzejewskiej, bezcenne zbiory malarstwa polskiego, w tym takie obrazy, jak: *Pułaski pod Savannah* S. Batowskiego czy *Szarża Czerkiesów na Krakowskim Przedmieściu* W. Kossaka, zbiory numizmatyczne, zbiory fotograficzne, kartograficzne, militaria oraz wiele dokumentów historycznych, w tym archiwum Armii gen. Józefa Hallera z okresu I wojny światowej oraz dokumentacja Polonii

amerykańskiej i wielu organizacji polskich działających wśród wychodźców. Istotną funkcję w podtrzymywaniu polskości i związków z krajem odgrywali polscy duszpasterze wysyłani do krajów Ameryki w ślad za emigrantami. W 1879 r. ks. Józef Dąbrowski założył w Detroit Seminarium Polskie, mające kształcić księży dla polskich parafii w Ameryce. Placówka ta dała początek polonijnym instytutom naukowym, które zaczęły także gromadzić archiwalia, muzealia i zbiory biblioteczne, na bazie których działa obecnie Centralne Archiwum Polonii w Orchard Lake. Dział muzealny tej instytucji obejmuje m.in. ekspozyty i dokumentację dotyczącą żołnierzy 2. Korpusu, 1. Polskiej Dywizji Pancerniej, Armii Krajowej, byłych więźniów niemieckich obozów koncentracyjnych i łagrów sowieckich, a także muzealia i dokumenty związane z działalnością wielu polskich organizacji w Stanach Zjednoczonych.

W 1925 r. z inicjatywy polskich emigrantów powstała w Nowym Jorku Fundacja Kościuszkowska, mająca promować polsko-amerykańską współpracę naukową i kulturalną oraz popularyzować polską kulturę w społeczności Amerykanów. Zadanie to jest realizowane do dnia dzisiejszego dzięki stypendiom i grantom przyznawanym młodym polskim naukowcom. Fundacja zgromadziła też w ciągu swojego istnienia wiele bezcennych muzealiów, w tym dzieła takich artystów, jak: Teodor Axentowicz, Józef Chelmoński, Juliusz i Wojciech Kossakowie, Jacek Malczewski, Jan Matejko, Leon Wyczółkowski.

Okres II wojny światowej i zagrożenie dla polskich dóbr kultury w okupowanym kraju przyczyniły się do tworzenia na emigracji nowych ośrodków życia polskiego. Sprzyjał temu napływ nowych fal uchodźców z kraju, w tym naukowców i działaczy kultury. Starano się też tą drogą uratować i zabezpieczyć przynajmniej część dziedzictwa narodowego. W okresie wojny grupa naukowców z Polskiej Akademii Umiejętności przebywająca na emigracji powołała do życia Polski Instytut Naukowy w Nowym Jorku, kierowany przez prof. Oskara Haleckiego oraz jego filię w Montrealu, w Kanadzie. W tym samym okresie utworzono w Nowym Jor-

ku Instytut Józefa Piłsudskiego jako kontynuację działającego od 1923 r. w kraju Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski. Analogiczną instytucję utworzono też w Londynie, ponadto powołano tam Bibliotekę Polską, której głównym zadaniem miało być gromadzenie książek dla zniszczonych bibliotek w Polsce. Placówki te przetrwały okres wojny i odegrały istotną rolę w gromadzeniu poloników oraz w promowaniu nieskrępowanych badań naukowych w okresie PRL i cenzury w kraju. Zgromadzone przez nich zbiory stanowią ważne uzupełnienie zasobów polskich archiwów, muzeów i bibliotek. W obu instytutach w Nowym Jorku przechowano m.in. nagrania Radia Wolna Europa. Instytut Piłsudskiego w Nowym Jorku jest w posiadaniu uratowanych we wrześniu 1939 r. akt Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza z lat 1918-1922, bezcennych akt trzech powstań śląskich i wielu innych dokumentów z tzw. Archiwum Belwederskiego. W maju 1945 r. powołano z kolei nową placówkę w Londynie, której celem było zabezpieczenie spuścizny pozostającej po przebywających na emigracji polskich władz państwowych, zarówno cywilnych, jak i wojskowych. Instytucją tą był działający do chwili obecnej Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego.

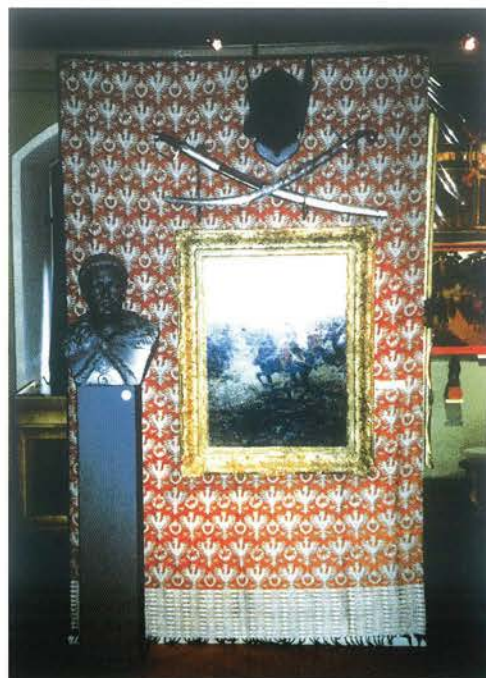
W okresie najnowszym powstały poza granicami kraju m.in. takie placówki, jak: Muzeum Księża Marianów w Fawley Court w Wielkiej Brytanii (założone w 1953 r. przez ks. Józefa Jarzębowski), Papieski Instytut Studiów Kościelnych w Rzymie, powołany w 1958 r. z inicjatywy kard. Stefana Wyszyńskiego, prymasa Polski czy Ośrodek Dokumentacji Pontyfikatu Jana Pawła II, utworzony w 1981 r. jako odpowiedź na wybór Polaka na Stolicę Apostolską i gromadzący zbiory archiwalne, muzealne i biblioteczne związane z działalnością Jana Pawła II. Jedną z najnowszych inicjatyw było powołanie w 1998 r. Muzeum i Archiwum Polonii Węgierskiej, którego celem będzie gromadzenie i popularyzacja dorobku wielu pokoleń Polonii węgierskiej oraz dokumentowanie wielowiekowych kontaktów polsko-węgierskich.

Podsumowując wielki wysiłek organizacyjny polskiej diaspory na przestrze-

ni ostatnich stuleci stwierdzić należy, że proces tworzenia polskich instytucji na emigracji nie został przerwany po zakończeniu II wojny światowej wobec braku wolności politycznej w kraju i w związku z wieloma ograniczeniami w życiu naukowym i kulturalnym. Po 1945 r. z przyczyn politycznych nie wróciło do kraju wielu Polaków, głównie z Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie i związanych z rządem polskim na wygnaniu. Do emigrantów z lat wojny dołączali nowi przybysze, w wyniku kolejnych fal emigracji z kraju po wydarzeniach z 1956 r., 1968 r. oraz po delegalizacji Solidarności w latach 80. i w związku z prześladowaniami opozycji demokratycznej w latach stanu wojennego. Przez cały okres powojenny trwały też wyjazdy z powodów ekonomicznych w poszukiwaniu pracy. Istniało zatem stałe zapotrzebowanie zarówno wśród tzw. starej emigracji, jak też wciąż przybywających nowych grup Polaków na podejmowanie działań integrujących środowiska polskie na obczyźnie oraz ułatwiające zachowanie więzi z krajem.

POLONIA DZIŚ

Obecnie liczbę Polaków poza granicami kraju ocenia się na około 20 mln osób. Polska diaspora znajduje się na czwartym miejscu pod względem liczbeności wśród innych diaspor świata (po Chińczykach, Rosjanach i Włochach). Niemal połowa obecnej Polonii mieszka w USA, a głównymi skupiskami Polaków, tym kraju są miasta: Chicago, Detroit, Nowy Jork. Na drugim miejscu znajduje się Polonia w Niemczech (ok. 2 mln osób), z takimi ośrodkami jak Berlin, Hamburg czy Zagłębie Ruhry. Ponad milionowa rzesza Polaków zamieszkuje też w Brazylii (głównie stan Parana z ośrodkiem w Kurytybie), na Ukrainie (z ośrodkami we Lwowie i w obwodzie żytomierskim), we Francji (ze skupiskami w Paryżu i północno-wschodnich rejonach kraju) i na Białorusi, gdzie ośrodkiem polskim jest Grodno, a także zachodnie rejony Białorusi. Polonia kanadyjska liczy ponad 800 tys. osób, a centrami życia Polaków w tym kraju są: Toronto, Montreal, Vancouver. Kilkusettysięczne grupy Polaków zamieszkują też takie kraje, jak: Federacja Rosyjska, Ar-

Fragment ekspozycji w zbiorach Muzeum Polskiego w Rapperswilu

Sala wystawowa w Instytucie polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

Zamek w Montrésor. Siedziba Muzeum

Ekspozycja historycznych sztandarów w Muzeum Tradycji Oręża Polskiego w Nowym Jorku

gentyna, Litwa, Australia, Wielka Brytania, Czechy, Kazachstan, Szwecja.

Integralną częścią polskiego dziedzictwa narodowego pozostają świadectwa działalności i dorobek osób i organizacji polskich na Wschodzie, a przede wszystkim w takich krajach, jak: Rosja, Ukraina, Litwa czy Białoruś. Dokumentują one dzieje eksterminacji i masowych zsyłek ludności polskiej po kolejnych powstaniach narodowych, dzieje Polaków, którzy znaleźli się poza granicami Polski po pokoju ryskim w 1921 r. oraz historię ludności polskiej pozostającej na terenach Litwy, Zachodniej Białorusi i Ukrainy po II wojnie światowej. Upadek Związku Sowieckiego i zmiana sytuacji politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej sprzyjają odradzaniu się polskości. Świadczy o tym rosnąca w ostatnich latach liczba osób przyznających się do polskich korzeni, jak też wzrost liczby organizacji polskich na Wschodzie. Dla przykładu podać można, że na terenie Ukrainy w 1989 r. z ponad 2-milionowej rzeszy Polaków z byłych województw wołyńskiego, lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego do korzeni polskich przyznawało się ok. 218 tys. osób, 10 lat później liczba ta wzrosła do ok. 1 mln.

RELACJE Z KRAJEM

Zmiana systemu politycznego w Polsce po 1989 r. zmieniła diametralnie charakter relacji między diasporą polską na Wschodzie i Zachodzie Europy a krajem. Pojawiły się zwłaszcza nowe szanse na podjęcie intensywnej współpracy z Polonią w krajach Europy Zachodniej i Ameryki. Bliższe kontakty pokazały też pilną potrzebę wsparcia tych instytucji przez władze i pokrewne organizacje krajowe. Polskie instytucje za granicą, od lat ratujące dobra kultury i pełniące rolę polskich ambasadorów w świecie, borykają się w wielu wypadkach z szeregiem trudności. Są one związane z niedostatecznym zabezpieczeniem materialnym, trudnościami lokalowymi w części przypadków i brakiem fachowej kadry do sprawowania opieki nad unikalnymi zbiorami muzealiów i archiwaliów. Ogromne rozproszenie organizacyjne i instytucjonalne utrudnia prace nad szczegółowym rozpoznaniem i sporzą-

dzeniem dokładnej listy organizacji przechowujących bezcenne dla historii Polski zbiory muzealne, archiwalne i biblioteczne. Od lat jednak prace w tym kierunku prowadzą zarówno wyspecjalizowane ośrodki i instytucje (np. Instytut Polonijny na Uniwersytecie Jagiellońskim, Instytut Migracji i Duszpasterstwa Polonijnego KUL, Zakład Badań Narodowościowych PAN w Poznaniu, Biblioteka Narodowa), jak też mniejsze zespoły badawcze. Powstały też w ostatnich latach stowarzyszenia i fundacje mające zarówno koordynować współdziałanie między organizacjami polonijnymi, jak też we współpracy z organizacjami rządowymi i pozarządowymi organizować różne formy pomocy dla Polonii. W 1978 r. powołana została Stała Konferencja Muzeów, Bibliotek i Archiwów Polskich na Zachodzie. Zrzesza ona obecnie 19 instytucji zajmujących się gromadzeniem polskich dóbr kultury na obczyźnie. Jej celem jest koordynowanie wspólnych działań mających prowadzić do zabezpieczenia polskich pamiątek i polskiej spuścizny kulturalnej, jest też forum wymiany wzajemnych doświadczeń w codziennej pracy poszczególnych instytucji, a od kilku lat także forum współpracy z pokrewnymi instytucjami krajowymi, m.in. Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych, Biblioteką Narodową czy muzeami krajowymi. Podobną funkcję dla placówek archiwalnych, ale też pełniących nierzadko funkcje muzeów i bibliotek pełni Rada Dziedzictwa Archiwalnego, powołana w 1998 r. decyzją ministra edukacji narodowej. Na jej czele stoi były Prezydent RP na Wychodźstwie Ryszard Kaczorowski.

Szereg inicjatyw podejmowanych w kraju zmierza też w kierunku wspierania licznych wspólnot polskich na Wschodzie. Działania tego typu podejmowane są m.in. przez Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Fundację Pomocy Polakom na Wschodzie czy też Stowarzyszenie Współpracy Polska-Wschód. Akcje promujące znajomość Polski i jej historii wśród młodych pokoleń Polaków mieszkających poza granicami kraju podejmowane są także przez Fundację Semper Polonia.

Niektóre z instytucji polskich działających zagranicą uzyskują pomoc finansową ze strony krajów, w których

działają. Dla przykładu podać można, że zbiory Instytutu Piłsudskiego w Nowym Jorku zostały zmikrofilmowane dzięki przyznaniu grantu przez National Endowment for the Humanities. Z kolei pierwszy opis zbiorów Polskiego Instytutu Naukowego w Ameryce został opracowany na początku lat 80. przy wykorzystaniu środków z Fundacji Rockefellera. Wsparcie to jest jednak dalece niewystarczające wobec potrzeb polskich placówek.

Ogromnym wyzwaniem, ale też szansą na usprawnienie funkcjonowania instytucji polskich i polonijnych jest ich komputeryzacja, co jednak wiąże się z kolejnymi nakładami finansowymi na ten cel. Stwarza ona też szansę na wejście archiwów polonijnych do sieci informatycznych poszczególnych krajów. Obecnie większość polskich organizacji ma własne strony internetowe, dostarczające wszystkim zainteresowanym niezbędną informację o poszczególnych placówkach i ich zbiorach oraz ułatwiające komunikowanie się ze środowiskami nauki i kultury w kraju. Doceniając rolę Internetu i szybkiego dostępu do informacji należy też zauważyć, że szczególnie ewidencja dzieł sztuki czy archiwaliów zabezpiecza je dodatkowo przed kradzieżami, gdyż stają się one łatwe do wykrycia i identyfikacji.

Poza gromadzeniem i ochroną pamiątek polskiej kultury wiele instytucji prowadzi aktywną działalność edukacyjną wśród społeczeństw krajów, w których działają. Popularyzują one wiedzę o Polsce w świecie, zwłaszcza wśród młodych pokoleń innych narodowości. Przykładem takich działań jest organizowanie wymiany stypendialnej, koncertów, wystaw, spotkań z przedstawicielami polskiej kultury i nauki, artystami, kursy językowe, publikacje na temat Polski.

Stare placówki polskie poza krajem, zakorzenione od lat w miejscowych społecznościach ułatwiają też adaptację w obcym nierzadko środowisku wciąż napływającym przybyzdom z Polski, stanowią one przedłużenie więzi łączących nowo przybyłych z krajem. Ich istotną funkcją jest też przypominanie kolejnym generacjom urodzonych i wychowanym poza krajem o ich polskich korzeniach. ■

Fot. ze zbiorów autora